

«Στοιχεία για τη δεκαετία του 2010: διδάσκοντας Θανάση Βαλτινό και κειμενικά είδη με ένα Wiki»

Γαλανός Ανδρέας

Φιλολόγος, 2^ο Γυμνάσιο Χαλκηδόνας
galandreas3012@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανακοίνωση παρουσιάζει την εφαρμογή ενός σεναρίου διδασκαλίας για τη Β' Γυμνασίου που είχε στόχο να φέρει σε επαφή τους μαθητές με ένα ιδιαίτερο έργο της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τα «Στοιχεία για τη δεκαετία του '60» του Θανάση Βαλτινού και, ταυτοχρόνως, να θέσει προβληματισμούς σχετικά με την ιστορικότητα των κειμενικών ειδών και των συμβάσεών τους.

Αρχικά, οι μαθητές κλήθηκαν να αναζητήσουν στοιχεία για τη δεκαετία του 1960 και να κατασκευάσουν ένα κολάζ. Ακολούθως, χωρισμένοι σε ομάδες διάβασαν επιλεγμένα αποσπάσματα του έργου του Βαλτινού και προσπάθησαν να εντοπίσουν τα κειμενικά είδη που συνάντησαν και τα ζητήματα τα οποία αναφέρονται. Στη συνέχεια, κλήθηκαν να καταγράψουν κειμενικά είδη και θέματα που χαρακτηρίζουν την δικιά μας εποχή και να συζητήσουν τις διαφορές που παρατηρούν σε σχέση με τη δεκαετία του 1960. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στα νέα κειμενικά είδη που προέκυψαν στα σύγχρονα ψηφιακά μέσα. Τους ζητήθηκε κατόπιν να εντοπίσουν τέτοια παραδείγματα κειμένων, αλλά και να συνθέσουν ανάλογα προσέχοντας κάθε φορά να σεβαστούν τις συμβάσεις του είδους. Όλη αυτή η δραστηριότητα πραγματοποιήθηκε στο Wiki που δημιουργήθηκε και το οποίο μετατράπηκε τελικά σε ένα ψηφιακό ανάλογο του βιβλίου του Βαλτινού, μια συγκέντρωση κειμένων από διαφορετικά είδη και με διαφορετικά θέματα, που αναφέρονται όμως στη δεκαετία του 2010.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Wiki, κειμενικά είδη, λογοτεχνία, Στοιχεία για τη δεκαετία του '60

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2014, στο πλαίσιο της πράξης «Δημιουργία πρωτότυπης μεθοδολογίας εκπαιδευτικών σεναρίων βασισμένων σε Τ.Π.Ε. και δημιουργία εκπαιδευτικών σεναρίων για τα μαθήματα της Ελληνικής Γλώσσας στην Α/βάθμια και Β/βάθμια εκπαίδευση» - Οριζόντια Πράξη στους άξονες προτεραιότητας 1-2-3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», που υλοποιείται από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και το Ελληνικό Δημόσιο (ΕΣΠΑ 2007-2013), συντάχθηκε από τον συντάκτη της παρούσας εισήγησης σενάριο διδασκαλίας με τίτλο «Στοιχεία για τη δεκαετία του 2010». Στη διάρκεια του σχολικού έτους 2013-2014, στο πλαίσιο της ίδιας πράξης, το σενάριο προσαρμόστηκε και εφαρμόστηκε στην τάξη. Τόσο το συνταγμένο σενάριο όσο και η εφαρμοσμένη του εκδοχή βρίσκονται αναρτημένα στην πλατφόρμα [Πρωτεύας](#) του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, όπου φιλοξενούνται σενάρια διδασκαλίας με τη χρήση Τ.Π.Ε. για όλα τα γλωσσικά μαθήματα.

ΣΚΕΠΤΙΚΟ - ΣΤΟΧΟΙ

Το πεζογράφημα του Θανάση Βαλτινού *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* αποτελεί ένα ξεχωριστό κείμενο στο σώμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Και μόνο το απλό ξεφύλλισμα του βιβλίου αρκεί για να καταλάβει κανείς ότι το έργο ανθίσταται με ποικίλους τρόπους στις συνήθεις μυθιστορηματικές συμβάσεις με τις οποίες είναι εξοικειωμένος ο μέσος αναγνώστης. Αποτελείται από ένα κολάζ ντοκουμέντων που καταγράφουν και ζωντανεύουν ποικίλες πτυχές της δεκαετίας του 1960, διαπλέκοντας το ιδιωτικό με το δημόσιο ([Αλεξιάδου, 2010](#)). Απουσιάζει η γραμμικότητα και η συνέχεια στην αφήγηση, ενώ στη θέση μιας κυρίαρχης αφηγηματικής φωνής συναντάμε έναν μεγάλο αριθμό φωνών και οπτικών που διεκδικούν ένα μικρό σε έκταση κάθε φορά τμήμα του έργου. Παρόλα αυτά ο υπότιτλος «μυθιστόρημα» επιμένει στον σχετικό ειδολογικό χαρακτηρισμό του έργου. Υπό αυτή την έννοια το κείμενο θέτει πολλά και ενδιαφέροντα ζητήματα κυρίως όσον αφορά την έννοια της λογοτεχνικότητας, καθώς προκαλεί ποικιλοτρόπως και επιχειρεί να μετακινήσει τον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη. Στο σχολικό εγχειρίδιο της Β' Γυμνασίου ανθολογούνται δύο αποσπάσματα από το μυθιστόρημα του Βαλτινού («Δύο γράμματα της Χαράς») στην ενότητα «Η αποδημία • Ο καημός της ξενιτιάς • Ο ελληνισμός έξω από τα σύνορα • Τα μικρασιατικά • Οι πρόσφυγες». Η συνήθης διδασκαλία των αποσπασμάτων αυτών συχνά αδικεί το έργο από το οποίο ανθολογούνται και δεν δίνει στους μαθητές ούτε την παραμικρή ιδέα για την ιδιαίτερη σύνθεσή του. Σε αυτό εν μέρει ευθύνεται η συμπερίληψή τους στη θεματική ενότητα τη σχετική με την ξενιτιά και τη μετανάστευση, η οποία επιβάλλει μια διδακτική προσέγγιση των δύο αποσπασμάτων υπό αυτό το πρίσμα. Η παρούσα διδακτική πρόταση στράφηκε περισσότερο σε ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ιδιαιτερότητα της δομής και της σύνθεσης του έργου του Βαλτινού και την εξοικείωση των μαθητών με τέτοια ιδιότυπα κείμενα που υπονομεύουν τις παραδοσιακές αφηγηματικές συμβάσεις.

Η μελέτη του εν λόγω λογοτεχνικού κειμένου αποφασίστηκε να συνδυαστεί διαθεματικά με το μάθημα της Νεοελληνικής Γλώσσας. Η επικοινωνιακή προσέγγιση της γλωσσικής διδασκαλίας έχει αναδείξει τα τελευταία χρόνια τα κειμενικά είδη και τις συμβάσεις τους σε κεντρικό ζητούμενο του μαθήματος της Νεοελληνικής Γλώσσας τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Λύκειο. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, στα βιβλία του Εκπαιδευτικού στο διδακτικό πακέτο για το μάθημα της Νεοελληνικής Γλώσσας στο Γυμνάσιο: «Κέντρο της γλωσσικής διδασκαλίας είναι το κείμενο με τις πολλές και ποικίλες μορφές του (κειμενικά είδη), τις οποίες συναντά ή θα συναντήσει ο μαθητής στο άμεσο ή ευρύτερο περιβάλλον του» (Αγγελάκος κ.ά., 2006). Άλλωστε, στις μέρες μας ζητούμενο είναι «η γλώσσα να διδαχθεί πράγματι δια μέσου όλων των διδακτικών αντικειμένων» ([Κουτσογιάννης & Παυλίδου, 2012](#)). Η ιδιότυπη σύνθεση του μυθιστορήματος του Βαλτινού που αποτελείται από ένα ετερόκλητο σύνολο δημόσιων και ιδιωτικών ντοκουμέντων αποτελεί ιδανική αφορμή, τουλάχιστον στο πλαίσιο της σχολικής τάξης, για μια συζήτηση σχετικά με την ιστορικότητα των κειμενικών ειδών και τη σχέση τους με τα κοινωνικά συμφραζόμενα μιας εποχής. «Τα κειμενικά είδη περιέχουν μορφές και έννοιες οι οποίες απορρέουν και εγγράφουν τις λειτουργίες, τους σκοπούς και τα νοήματα κοινωνικών περιστάσεων. Αποτελούν έτσι ενός είδους δείκτη και κατάλογο του συνόλου των κοινωνικών περιστάσεων μιας κοινότητας σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή.» ([Μητσικοπούλου, 2000](#)) Αν τα κειμενικά είδη που επιλέγει ο Βαλτινός για το μυθιστόρημά του αναδεικνύουν τη φυσιογνωμία, τον χαρακτήρα και την ιδεολογία της εποχής του 1960, μπορούμε να αναρωτηθούμε αντιστοίχως για

τα δεσπάζοντα κειμενικά είδη της εποχής μας και τη σχέση τους με τα σημερινή πραγματικότητα. Άλλωστε, «τα κειμενικά είδη πρέπει να προσεγγίζονται ως μεταγλωσσικά εργαλεία που επιτρέπουν την περιγραφή της αλληλεπίδρασης των μεταβαλλόμενων κοινωνικών και πολιτισμικών περιβαλλόντων αφενός και των μορφών των κειμένων αφετέρου.» ([Κυριακίδη, 2008](#))

Η εφαρμογή του συγκεκριμένου σεναρίου είχε ως στόχο να γνωρίσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες ένα ιδιαίτερο έργο της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού, να κατανοήσουν την ιδιαίτερη δομή του και να προβληματιστούν σχετικά με τη λογοτεχνικότητά του. Επίσης, επιδιώχθηκε να συνειδητοποιήσουν ότι κάθε εποχή χαρακτηρίζεται από διαφορετικά κειμενικά είδη και να συνδυάσουν τα δεσπάζοντα κειμενικά είδη με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα κάθε εποχής (για παράδειγμα τη σχέση των νέων κειμενικών ειδών με τη ψηφιακή πραγματικότητα της εποχής μας). Τέλος, με την εφαρμογή της διδακτικής αυτής πρότασης επιχειρήθηκε να ασκηθούν οι μαθητές στο να παρατηρούν τις διαφορετικές συμβάσεις που χαρακτηρίζουν ένα κειμενικό είδος και να παράγουν κείμενα σεβόμενοι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κειμενικού είδους στο οποίο ανήκουν.

ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΤΠΕ

Η ουσιαστικότερη χρήση των ΤΠΕ έγινε στην τρίτη φάση του σεναρίου, όταν οι μαθητές κλήθηκαν να δημιουργήσουν στο Wiki που είχε δημιουργηθεί μια σύνθεση κειμένων χαρακτηριστικών του 2010, ανάλογη του κειμένου του Βαλτινού. Σε αυτή την περίπτωση η αναζήτηση και αξιοποίηση παραδειγμάτων από ψηφιακά κείμενα ποικίλων ειδών (Tweets, αναρτήσεις σε ιστολόγια ή στο Facebook, e-mails, άρθρο της Wikipedia κλπ) ήταν κομβικής σημασίας για τη συνειδητοποίηση των αλλαγών που έχει επιφέρει η ψηφιακή πραγματικότητα στη δομή και τη σύνθεση των κειμένων σήμερα. Η χρησιμοποίηση έντυπων αποσπασμάτων δε θα επέτρεπε να φανεί η πολυμεσικότητα και η διαδραστικότητα που χαρακτηρίζει συχνά τέτοια κείμενα και θα στερούσε το ψηφιακό περιεχόμενο που παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην επαφή μας με τέτοια κείμενα στην οθόνη του υπολογιστή. Άλλωστε, αυτό εξυπηρετούσε και η χρήση του Wiki. Το Wiki ανήκοντας στα εργαλεία του Web2.0 βοήθησε να αναδειχθεί η συνεργατικότητα ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κειμενικής συγγραφής σήμερα.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

Α' ΦΑΣΗ : Γνωρίζοντας τη δεκαετία του 1960

Η πρώτη φάση πραγματοποιήθηκε σε δύο χωριστές διδακτικές ώρες εξολοκλήρου στην αίθουσα του τμήματος με τους μαθητές αρχικά σε ολομέλεια και στη συνέχεια χωρισμένους σε ομάδες. Κατά την πρώτη ώρα ανακοινώθηκε στους μαθητές ότι στα επόμενα μαθήματα θα ασχολούμασταν με το βιβλίο του Θανάση Βαλτινού *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60*. Στη συνέχεια, διερευνήθηκε τι γνωρίζουν για τη συγκεκριμένη δεκαετία. Οι μαθητές δήλωσαν πλήρη άγνοια. Για να αποκτήσουν μια εικόνα παραπέμφθηκαν στα αντίστοιχα κεφάλαια του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Γ' Γυμνασίου και σε ένα απόσπασμα από το βιβλίο της Ρένας Μπρισίμη-Μαράκη *Ένας αιώνας Ελλάδα. Μια διαφορετική προσέγγιση στη σχολική ιστορία*, τα οποία τους μοιράστηκαν φωτοτυπημένα, και τους ζητήθηκε να καταγράψουν όσα γεγονότα ή στοιχεία θεωρούσαν σημαντικά. Σε περίπτωση που η συγκεκριμένη ώρα πραγματοποιούνταν στο εργαστήριο Πληροφορικής του σχολείου θα μπορούσε να αξιοποιηθεί το περιβάλλον της χρονογραμμής [«Ιστορία και](#)

[Νεοελληνική Λογοτεχνία](#)» από τις [Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα](#). Οι μαθητές δούλεψαν ατομικά, ενώ όση ώρα κατέγραφαν τα ευρήματά τους, από το cd-player ακούγονταν ελληνικά και ξένα τραγούδια της δεκαετίας του '60. Συχνά οι μαθητές διέκοπταν την εργασία τους για να σχολιάσουν ότι γνώριζαν κάποιο τραγούδι και να αναρωτηθούν αν ήταν τόσο παλιό. Με αυτόν τον τρόπο άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι γνωρίζουν περισσότερα για αυτήν τη δεκαετία από όσα αρχικά νόμιζαν, ενώ κινητοποιούνταν το ενδιαφέρον τους.

Στη συνέχεια, οι μαθητές διάβασαν τις σημειώσεις που κράτησαν και σχεδιάσαμε στον πίνακα έναν εννοιολογικό χάρτη για τη δεκαετία του '60, στηριγμένοι στα στοιχεία που εντόπισαν. Τα παιδιά ομαδοποίησαν τα ευρήματά τους σε κατηγορίες όπως: Πολιτική, Πολιτισμός, Αθλητισμός, Καθημερινή ζωή, κλπ. Στόχος όλης αυτής της δραστηριότητας ήταν η εξοικείωσή τους με τη δεκαετία του 1960 και με γεγονότα και καταστάσεις που θα συναντούσαν στα αποσπάσματα από το βιβλίο του Βαλτινού που θα μελετούσαν στη συνέχεια.

Κατόπιν, τους ανατέθηκε μια ομαδική δραστηριότητα για την επόμενη φορά. Οι μαθητές επρόκειτο να δουλέψουν σε ζευγάρια με τον/την διπλανό/ή τους στο θρανίο. Κάθε ζευγάρι ανέλαβε να δημιουργήσει ένα κολάζ για τη δεκαετία του 1960. Τους ζητήθηκε να επιλέξουν όσα από τα στοιχεία που συζητήθηκαν θεωρούσαν αντιπροσωπευτικότερα για την υπό συζήτηση δεκαετία και να αναζητήσουν σχετικές φωτογραφίες. Στη συνέχεια, να συνθέσουν ένα κολάζ σε χαρτόνι αξιοποιώντας τις φωτογραφίες που εντόπισαν, προσθέτοντας λέξεις ή φράσεις και ό,τι άλλο σχετικό ήθελαν. Όποιοι είχαν περισσότερες ψηφιακές δεξιότητες, μπορούσαν να συνθέσουν το κολάζ τους ψηφιακά, αξιοποιώντας ένα κατάλληλο λογισμικό όπως το [Glogster](#). Κάθε ζευγάρι έπρεπε να είναι σε θέση να υποστηρίξει τις επιλογές του εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους θεώρησε ότι έπρεπε να περιλάβει τα συγκεκριμένα στοιχεία στο κολάζ του.

Το πρώτο δεκαπεντάλεπτο της επόμενης συνάντησης αφιερώθηκε στην παρουσίαση των κολάζ των ζευγαριών. Στη συνέχεια, έχοντας εισαχθεί στο κατάλληλο κλίμα, στραφήκαμε στο βιβλίο του Θανάση Βαλτινού *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* και ζητήθηκε από τους μαθητές να σχολιάσουν τον τίτλο: Τι προσδοκίες τους δημιουργούσε; Τι περίμεναν να διαβάσουν; Με τι φαντάζονταν ότι ασχολείται το κείμενο;

Στο σημείο αυτό επανήλθαμε στην προηγούμενη δραστηριότητα με τα κολάζ και εξηγήθηκε στους μαθητές ο στόχος της δραστηριότητας. Όπως εκείνοι έφτιαξαν ένα κολάζ με φωτογραφίες της δεκαετίας του 1960, έτσι και ο Θανάσης Βαλτινός επιχείρησε ένα ανάλογο κολάζ, αλλά φτιαγμένο από κείμενα (πραγματικά ή επινοημένα) εκείνης της εποχής. Μέσω της αναλογίας με το κολάζ, επιχειρήθηκε να γίνει αισθητός στα παιδιά ο τρόπος δουλειάς του Βαλτινού και να προλειανθεί έτσι η είσοδός τους στο κείμενο, προλαβαίνοντας το παραξένισμα που μπορεί να τους προκαλούσε. Στην τάξη υπήρχε ένα αντίτυπο του μυθιστορήματος και τους δόθηκε να το ξεφυλλίσουν, προκειμένου να διαπιστώσουν την ιδιαίτερη δομή του.

Κατόπιν, ανακοινώθηκε η σύνθεση των ομάδων στο πλαίσιο των οποίων θα δούλευαν στο εξής. Ο χωρισμός έγινε λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις ατομικές τους προτιμήσεις (τις οποίες είχαν δώσει γραπτώς εκ των προτέρων), όσο και τις δεξιότητες τους στο χειρισμό Η/Υ, ώστε σε όλες τις ομάδες να υπάρχει τουλάχιστον ένα μέλος με σχετική άνεση.

Στο τέλος της ώρας δόθηκαν σε όλους τους μαθητές φωτοτυπημένα τα αποσπάσματα από το βιβλίο του Βαλτινού που θα μελετούσαν στη συνέχεια και τους ζητήθηκε να τα διαβάσουν στο σπίτι.

Β' ΦΑΣΗ : Αποσυναρμολογώντας τα Στοιχεία για τη δεκαετία του '60

Το συνεχόμενο αυτό δίωρο πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα διδασκαλίας του τμήματος και οι μαθητές δούλεψαν σε ομάδες.

Κάθε ομάδα κλήθηκε να συζητήσει τα αποσπάσματα που διάβασαν όλοι στο σπίτι. Συγκεκριμένα, τους ζητήθηκε να προσδιορίσουν το κειμενικό είδος στο οποίο ανήκει κάθε απόσπασμα, να διατυπώσουν με λίγα λόγια το θέμα του και να σχολιάσουν τυχόν γλωσσικές ιδιαιτερότητες που παρατηρούν.

Τα αποσπάσματα ήταν ίδια για όλες τις ομάδες προκειμένου να συγκριθούν τα αποτελέσματα στα οποία θα οδηγούνταν και να μπορούν να παρακολουθούν όλοι με άνεση τη συνακόλουθη συζήτηση. Είχε γίνει προσπάθεια τα αποσπάσματα να αντιπροσωπεύουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ποικιλία τόσο από τα κειμενικά είδη, όσο και από τα θέματα που καλύπτονται στο βιβλίο. Με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές κλήθηκαν να αποσυναρμολογήσουν το κείμενο, για να δουν το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένο, και να το αναλύσουν σε μορφικές και θεματικές μονάδες. Η δραστηριότητα αυτή είχε διπλό στόχο: από τη μια να δώσει στα παιδιά τη δυνατότητα να αποκωδικοποιήσουν τη δομή του πεζογραφήματος του Βαλτινού και από την άλλη να προετοιμάσει μέσω του σκελετού που δημιουργήθηκε τις δικές τους δημιουργικές απόπειρες σχετικά με τη σημερινή δεκαετία.

Οι ομάδες δυσκολεύτηκαν αρκετά να προσδιορίσουν το κειμενικό είδος συγκεκριμένων αποσπασμάτων (όπως το ανακοινωθέν του παλατιού, το πρόγραμμα κινηματογράφων και θεάτρων). Επειδή η δυσκολία αυτή αφορούσε περισσότερες από μια ομάδες, εκμεταλλεύτηκα την ευκαιρία για να συζητήσω με τα παιδιά το γεγονός ότι πολλά κειμενικά είδη μεταβάλλονται στην πορεία του χρόνου, ενώ κάποια εξαφανίζονται. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν μπορούσαν ενδεχομένως να σχετιστούν με το γεγονός ότι κάποια κειμενικά είδη δεν υπήρχαν πια σε αυτή τη μορφή στις μέρες μας. Για παράδειγμα, το διαφημιστικό κείμενο από τη σελίδα 95 του βιβλίου δεν θα το συναντούσαμε σε μια σημερινή εφημερίδα ή σε ένα περιοδικό με αυτήν τη μορφή. Οι μαθητές ρωτήθηκαν πώς θα ήταν μια ανάλογη διαφήμιση στις μέρες μας. Απάντησαν ότι θα ήταν τηλεοπτική ή, αν ήταν σε περιοδικό, θα είχε φωτογραφίες και διαφορετικές γραμματοσειρές και μορφοποίηση. Ήδη ήταν μια πρώτη διαπίστωση που αφορούσε στον μεγάλο βαθμό πολυμεσικότητας και πολυτροπικότητας που χαρακτηρίζει τα κείμενα της εποχής μας. Η επιστολή προς την κυρία Μίνα έδωσε αφορμή να σχολιαστεί ότι σήμερα δεν συναντάμε τέτοια γράμματα προς αντίστοιχες στήλες περιοδικών, αλλά αναρτήσεις με ανάλογα ερωτήματα σε σχετικές ιστοσελίδες του διαδικτύου. Πιο εύκολα προσδιόρισαν άλλα κειμενικά είδη, όπως τις μικρές αγγελίες, τις ειδήσεις των εφημερίδων και τις επιστολές.

Ως προς τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες οι περισσότερες ομάδες επισήμαναν τη χρήση τόσο της δημοτικής όσο και της καθαρεύουσας στα κείμενα της εποχής. Με αφορμή αυτήν την παρατήρηση τους ζητήθηκε να προσπαθήσουν να εξετάσουν σε τι είδους κείμενα προτιμούνταν η καθαρεύουσα και σε ποια η δημοτική. Δε δυσκολεύτηκαν να υποθέσουν ότι η καθαρεύουσα επιλεγόταν κυρίως σε δημόσια και επιστημότερα κείμενα, ενώ στα πιο ιδιωτικά ή ανεπίσημα ήταν πιο συχνή η δημοτική. Συζητήθηκαν, επίσης, σύντομα η παρουσία συντομογραφιών και ξένων λέξεων, ώστε να διαπιστωθεί

ότι δεν χαρακτηρίζουν μόνο τα κείμενα της σύγχρονης εποχής αλλά απαντιόνταν και στο παρελθόν.

Ακολουθώντας, συζητήθηκε η θεματολογία των κειμένων. Προσπαθήσαμε μαζί με τις ομάδες να προσδιορίσουμε από ποιες θεματικές περιοχές του εννοιολογικού χάρτη που δημιουργήσαμε την προηγούμενη ώρα αντλούνται τα θέματα των αποσπασμάτων που μελετήθηκαν. Διαπιστώθηκε ότι έχουμε να κάνουμε με κείμενα που αναφέρονται τόσο στην πολιτική και τον πολιτισμό όσο και στον αθλητισμό και την καθημερινή ζωή, με έμφαση στη μετανάστευση και στην πολιτική αστάθεια. Τέλος, αναζητήθηκαν οι όψεις και πτυχές της δεκαετίας του 1960 που πρόσθεσε στην εικόνα που διαμόρφωναν οι μαθητές για την εποχή αυτή η ανάγνωση των εν λόγω αποσπασμάτων και οι οποίες δεν υπήρχαν στα ιστορικά κείμενα που είχαν μελετήσει την πρώτη ώρα της εφαρμογής. Οι μαθητές τόνισαν στις απαντήσεις τους ότι μέσα από τα αποσπάσματα αναδείχθηκε πολύ περισσότερο το ιδιωτικό και προσωπικό στοιχείο και πτυχές της καθημερινής ζωής, όπως η προσωπική ζωή και τα καθημερινά προβλήματα των ανθρώπων. Όταν ρωτήθηκαν για ποιο λόγο πιστεύουν ότι ο συγγραφέας συμπεριέλαβε τέτοιου είδους κείμενα στο έργο του, μου απάντησαν ότι έτσι ζωντανεύει πολύ περισσότερο η συγκεκριμένη εποχή και οι άνθρωποι της, ενώ είναι πιο εύκολο να διαπιστώσουμε ομοιότητες και διαφορές με τη σύγχρονη καθημερινότητα. Τα ερωτήματα αυτά επιχείρησαν να υποψιάσουν τους μαθητές για τον κατασκευασμένο χαρακτήρα του βιβλίου και να τους προβληματίσουν σχετικά με τους ενδεχόμενους στόχους που μπορεί να κατηύθυναν τον τρόπο αναπαράστασης της δεκαετίας του 1960 από τον Βαλτινό.

Τέλος, τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με τη λογοτεχνική ιδιαιτερότητα του κειμένου: ποιες διαφορές εντόπισαν σε σχέση με τα πεζά λογοτεχνικά κείμενα που έχουν διαβάσει μέχρι στιγμής; Αμέσως επεσήμαναν ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένη υπόθεση ή ήρωες. Όταν ρωτήθηκαν αν θα χαρακτήριζαν ένα τέτοιο κείμενο, που δεν έχει συγκεκριμένη πλοκή και πρωταγωνιστές, λογοτεχνικό ή όχι, υπήρξαν ποικίλες αντιδράσεις: ένας μαθητής υποστήριξε ότι μπορεί να μην υπάρχουν βασικοί πρωταγωνιστές, αλλά υπάρχουν πολλές μικρές ιστορίες που μπορεί να ανασυνθέσει ο αναγνώστης μέσα από τις επιστολές και τα άλλα κείμενα που περιέχονται. Αρκετοί μαθητές συμφώνησαν μαζί του, φέρνοντας συγκεκριμένα παραδείγματα. Υπήρξε αντίλογος από μια άλλη μαθήτρια η οποία θεώρησε ότι το βιβλίο είχε περισσότερο στόχο να δείξει την ιστορία εκείνης της δεκαετίας και δεν έχει λογοτεχνικές διαστάσεις, καθώς τα κείμενα μπορεί να είναι και πραγματικά ντοκουμέντα της εποχής. Πραγματοποιήθηκε σχετική ψηφοφορία και το αποτέλεσμα έγειρε οριακά υπέρ του χαρακτηρισμού του κειμένου ως λογοτεχνικού. Τέλος, επισημάνθηκε πως ο συγγραφέας επέλεξε να χαρακτηρίσει το έργο ως μυθιστόρημα στον υπότιτλο. Δεν τους είχε δοθεί η συγκεκριμένη πληροφορία πιο πριν ώστε να μην κατευθυνθούν προς μια συγκεκριμένη «σωστή» απάντηση, αλλά να τους δοθεί η δυνατότητα να εκφράσουν ελεύθερα τη γνώμη τους. Άλλωστε, σε καμία περίπτωση στόχος δεν ήταν να οδηγηθούμε σε ένα οριστικό συμπέρασμα, αλλά περισσότερο να ανοίξει μια σχετική συζήτηση, να αναγνωριστούν οι ιδιαιτερότητες του κειμένου και να γεννηθεί ένας προβληματισμός σχετικά με τη λογοτεχνικότητά του. Μόνο έτσι υπήρχε πιθανότητα οι μαθητές να αναστοχαστούν πάνω στις ίδιες τους τις απόψεις για το τι είναι λογοτεχνία και να μεταβάλουν ίσως έστω και λίγο τον ορίζοντα προσδοκιών τους.

Για την επόμενη φορά κάθε ομάδα ανέλαβε να συντάξει έναν αντίστοιχο πίνακα για την τρέχουσα δεκαετία, στον οποίο θα περιελάμβανε τις κατηγορίες

των κειμενικών ειδών που θεωρούσε ότι είναι χαρακτηριστικές της εποχής μας (π.χ. μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, αναρτήσεις σε ιστολόγια, διαφημιστικά μηνύματα, άρθρα από lifestyle περιοδικά, SMS, Tweets κλπ.) και τα θέματα που απασχολούν τη σημερινή πραγματικότητα (π.χ. οικονομική κρίση, μετανάστευση, τηλεόραση, υπολογιστές κλπ.).

Γ' ΦΑΣΗ: Συνθέτοντας τα Στοιχεία για τη δεκαετία του 2010

Η τρίτη φάση πραγματοποιήθηκε σε 4 διδακτικές ώρες στο εργαστήριο πληροφορικής με την τάξη χωρισμένη σε ομάδες.

Κατά την πρώτη ώρα οι ομάδες παρουσίασαν τους καταλόγους που συνέταξαν καταγράφοντας κειμενικά είδη και θέματα χαρακτηριστικά της τρέχουσας δεκαετίας. Όσον αφορά στα κειμενικά είδη, αρχικά συζητήθηκαν κειμενικά είδη που συναντήσαμε και στο κείμενο του Βαλτινού και τα οποία συναντάμε και σήμερα λιγότερο ή περισσότερο αλλαγμένα. Αναφέρθηκαν οι διαφημίσεις, οι μικρές αγγελίες και τα ειδησεογραφικά άρθρα στις εφημερίδες, τονίστηκε όμως ότι στις μέρες μας διακρίνονται από μεγαλύτερο βαθμό πολυτροπικότητας, καθώς συνοδεύονται από πολλές φωτογραφίες και άλλα γραφιστικά στοιχεία. Επισημάνθηκε, επίσης, ότι τέτοιου είδους κείμενα συναντάμε και στο διαδίκτυο, όπου μπορεί να συνοδεύονται από βίντεο ή/και υπερσυνδέσεις προς άλλες ιστοσελίδες. Με αφορμή την αναφορά μιας ομάδας στο κειμενικό είδος των επιστολών διάφοροι μαθητές σχολίασαν ότι στις μέρες μας τα μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου είναι πολύ πιο συχνά από τις γραπτές επιστολές. Μετά από αυτήν την παρατήρηση προστέθηκαν στη συζήτηση άλλα κειμενικά είδη που χαρακτηρίζουν την εποχή μας και που συνδέονται με τη σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα. Αναφέρθηκαν τα status updates στο Facebook, τα SMS, οι συνομιλίες σε chat, τα Tweets και οι αναρτήσεις στα ιστολόγια.

Όσον αφορά στα θέματα της εποχής μας, στη συζήτηση κυριάρχησε η οικονομική κρίση και τα παρεπόμενά της, όπως η ανεργία και η μετανάστευση. Στο σημείο αυτό οι ίδιοι οι μαθητές παρατήρησαν την ομοιότητα με τη δεκαετία του '60, σχολιάζοντας πως όπως και τότε έτσι και σήμερα πολλοί Έλληνες φεύγουν στο εξωτερικό σε αναζήτηση επαγγελματικής αποκατάστασης. Άλλα θέματα που αναφέρθηκαν ήταν η πολιτική, ο αθλητισμός, το lifestyle και η εκπαίδευση. Ο περιορισμένος χρόνος δεν επέτρεψε να επεκταθούμε περαιτέρω.

Στη συνέχεια, ανακοινώθηκε στους μαθητές ότι θα επιχειρούσαμε βασισμένοι στον κατάλογο θεμάτων και κειμενικών ειδών που συντάχθηκε να συνθέσουμε τα «Στοιχεία για τη δεκαετία του 2010», δηλαδή ένα ανάλογο μωσαϊκό κειμένων από διάφορα κειμενικά είδη που να αντικατοπτρίζουν κατά την άποψή τους τη σημερινή εποχή. Για να γίνει αυτό, θα χρησιμοποιούσαμε ένα Wiki, που δημιουργήθηκε ακριβώς για αυτόν τον σκοπό και το οποίο βρίσκεται στη διεύθυνση stoixeia2010.pbworks.com. Όλο το υλικό θα συγκεντρωνόταν σε αυτό το περιβάλλον, κάθε κείμενο σε χωριστή σελίδα. Με τον τρόπο αυτό το Wiki θα μετατρεπόταν στο τέλος σε ένα ψηφιακό ανάλογο του βιβλίου του Βαλτινού, αυτή τη φορά όμως για τη δεκαετία του 2010. Το υπόλοιπο της ώρας αφιερώθηκε στην εξοικείωση των μαθητών με τη χρήση του περιβάλλοντος Wiki.

Η επόμενη συνάντηση πραγματοποιήθηκε σε ένα συνεχόμενο δίωρο. Ζητήθηκε από τις ομάδες να αναζητήσουν κείμενα που θα μπορούσαν να περιληφθούν στο ανθολόγιο που θα δημιουργούσαμε στο Wiki ως χαρακτηριστικά δείγματα της δεκαετίας μας είτε λόγω του κειμενικού είδους στο οποίο ανήκουν είτε λόγω του θέματός τους. Στόχος ήταν να συλλέξει κάθε ομάδα 4 και με βάση αυτά στη συνέχεια να συνθέσει και δικά της. Τα κείμενα

μπορούσαν να τα αναζητήσουν σε μια μηχανή αναζήτησης στο διαδίκτυο ή και να τα αντλήσουν από την καθημερινότητά τους (π.χ. SMS από τα κινητά τους, πραγματικά e-mail που είχαν αποστείλει ή τους είχαν αποσταλεί, αναρτήσεις από το Facebook, σε περίπτωση που διέθεταν λογαριασμό κλπ.). Κάθε κείμενο που θα εντόπιζαν έπρεπε να το κάνουν αντιγραφή σε χωριστή σελίδα του Wiki. Έπρεπε να είναι σε θέση να δικαιολογήσουν τις επιλογές τους. Τέθηκε, επίσης, ως όρος τα τέσσερα κείμενα κάθε ομάδας να ανήκουν σε διαφορετικό κειμενικό είδος. Τους επισημάνθηκε ότι μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα κειμενικά είδη που έχουν αλλάξει πολύ από τη δεκαετία του '60 ή εντελώς καινούριες μορφές κειμένων.

Όταν όλες οι ομάδες είχαν εντοπίσει τα τέσσερα κείμενα που τους αναλογούσαν, προχώρησαν στη σύνθεση των δικών τους κειμένων για να τα περιλάβουμε στο ανθολόγιο. Ζητήθηκε από κάθε ομάδα να γράψει μόνο ένα κείμενο προκειμένου να έχει τον χρόνο να προβληματιστεί σχετικά με τα χαρακτηριστικά και τις συμβάσεις του. Συγκεκριμένα, θα έπρεπε πρώτα να αποφασίσουν σε ποιο από τα κειμενικά είδη που είχαν συγκεντρώσει θα ανήκε το κείμενο και να χρησιμοποιήσουν το αντίστοιχο παράδειγμα που είχαν εντοπίσει ως πρότυπο. Τους συμβούλεψα να παρατηρήσουν τα ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν αυτό το κειμενικό είδος ως προς τη μορφή και τη δομή του και παράλληλα να προσέξουν αν υπάρχουν κάποια απαραίτητα στοιχεία που πρέπει να περιλάβουν (π.χ. στο e-mail το θέμα και την ηλεκτρονική διεύθυνση, στο άρθρο τον τίτλο κλπ.) Τους επισημάνθηκε, ακόμη, να δώσουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις γλωσσικές και υφολογικές ιδιαιτερότητες του είδους (αργκό, μακροπερίοδος λόγος, παρατακτική ή υποτακτική σύνδεση, greeklish, χρήση ελλειπτικών προτάσεων, συντομογραφίες, emoticons κ.ά.). Το θέμα του κειμένου μπορούσαν να το επιλέξουν μόνοι τους, αλλά θα έπρεπε με κάποιον τρόπο να αναδεικνύει χαρακτηριστικές πτυχές της εποχής μας.

Οι στόχοι όλης αυτής της δραστηριότητας ήταν πολλαπλοί: αρχικά, μέσα από τη δημιουργία του ψηφιακού αναλόγου επιδιώχθηκε να έρθουν οι μαθητές ακόμα πιο κοντά στον τρόπο εργασίας του Θανάση Βαλτινού. Ήταν ένα είδος προσομοίωσης του εργαστηρίου του συγγραφέα, που στόχο είχε να δημιουργήσει περισσότερες διόδους επικοινωνίας των μαθητών με αυτό το «διαφορετικό» λογοτεχνικό κείμενο. Ο καλύτερος τρόπος για να εξοικειωθούν με κάτι καινούριο, είναι να δημιουργήσουν κάτι ανάλογο οι ίδιοι. Παράλληλα, η δραστηριότητα αυτή αποτελούσε μια πολύ καλή ευκαιρία να ασχοληθούν οι μαθητές με τις ιδιαιτερότητες των σύγχρονων κειμενικών ειδών, όπως αυτά που δημιούργησε η ψηφιακή πραγματικότητα. Μπορούσαν να συνειδητοποιήσουν δηλαδή –μέσα από τη σύγκριση με τη δεκαετία του '60– ότι κάθε εποχή χαρακτηρίζεται από διαφορετικές επιλογές και διαφορετικές δεσποζουσες όσον αφορά στο είδος των κειμένων που παράγονται.

Κατά την τελευταία ώρα της εφαρμογής συζητήθηκαν διάφορα χαρακτηριστικά της κειμενικής πραγματικότητας της εποχής μας, με αφορμή κυρίως τα κείμενα που είχαν συνθέσει οι ομάδες, αλλά και τα αυθεντικά κείμενα που είχαν συγκεντρώσει. Στόχος δεν ήταν τόσο να γίνει μια εξαντλητική καταγραφή, όσο να αναδειχθούν κάποια βασικά σημεία που διαφοροποιούν το σήμερα από το παρελθόν.

Το γεγονός ότι σχεδόν όλα τα μέλη των ομάδων είχαν επισκεφτεί το Wiki στο ενδιάμεσο των συναντήσεων και είχαν επιφέρει προσθήκες ή τροποποιήσεις στο κείμενο εξ αποστάσεως επέτρεψε να αναδειχθεί η συνεργατικότητα ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κειμενικής συγγραφής σήμερα, καθώς και οι

μεγάλες δυνατότητες επεξεργασίας ενός κειμένου που μας παρέχουν τα σύγχρονα εργαλεία.

Η πρώτη ομάδα μάς παρουσίασε μια ανάρτηση από το Facebook, που έδωσε αφορμή να σχολιαστεί η πολύ μεγαλύτερη δημόσια διάσταση πολλών κειμένων στις μέρες μας σε σχέση με τη δεκαετία του '60. Τα εργαλεία Web 2.0 έχουν δώσει τη δυνατότητα να δημοσιεύει ο καθένας ό,τι και όποτε θέλει· αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι στην εποχή μας δημιουργούν και διαχειρίζονται μια δημόσια εικόνα σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από το παρελθόν. Άλλωστε, τα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης –σε κάποια από τα οποία δήλωσαν ότι συμμετέχουν σχεδόν όλοι οι μαθητές της τάξης– αποτελούν μια από τις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό την εποχή μας.

Η επόμενη ομάδα μας παρουσίασε μια συνομιλία σε chat. Στην περίπτωση αυτή σχολιάστηκαν πρωτίστως γλωσσικές ιδιαιτερότητες του κειμένου, όπως η εναλλαγή greeklish και ελληνικών χαρακτήρων. Επισημάνθηκε επίσης η παρουσία emoticons και συμβόλων. Ζήτησα από τα παιδιά να συζητήσουν τους λόγους που εμφανίζονται σε τέτοιου είδους κείμενα. Τα παιδιά απέδωσαν την παρουσία τους από τη μια στη χρήση πληκτρολογίου για τη δημιουργία τους (είτε στον υπολογιστή είτε στο κινητό τηλέφωνο) και από την άλλη στο ότι τα κείμενα αυτά είναι πολύ ανεπίσημα. Παρατηρήθηκε ότι ενώ στο παρελθόν τα χαρακτηριστικά του γραπτού και του προφορικού λόγου ήταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό διαχωρισμένα, σήμερα υπάρχουν γραπτά κείμενα που χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό προφορικότητας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που παρουσιάστηκε και σε αυτό το κείμενο αλλά και σε ένα μήνυμα από SMS που μας παρουσίασε μια άλλη ομάδα ήταν η συντομογράφηση ορισμένων πολύ κοινών λέξεων, π.χ. γτ= γιατί. Ζήτησα από τα παιδιά να μου πουν τι πιστεύουν ότι δείχνει μια τέτοια τάση για την εποχή μας. Κάποια υποστήριξαν ότι αυτό συνδέεται με το ότι οι άνθρωποι δε δίνουν μεγάλη σημασία στη γλώσσα στις μέρες μας, ενώ κάποια άλλα αναφέρθηκαν στην ταχύτητα και την ανάγκη γρήγορης πληκτρολόγησης και εξοικονόμησης χρόνου.

Όσον αφορά στη θεματολογία, παρατηρήθηκε πως και τα δύο αυτά κείμενα (η συνομιλία στο chat και το SMS) επιχείρησαν να περάσουν μέσα από τον καθημερινό διάλογο μείζονα ζητήματα της σημερινής πραγματικότητας, όπως η ανεργία και η μετανάστευση για οικονομικούς λόγους, κατά το πρότυπο των αποσπασμάτων του Βαλτινού που είχαμε δει τις προηγούμενες ώρες.

Με αφορμή τα κείμενα των υπολοίπων δύο ομάδων συζητήθηκαν οι μεταβολές που παρατηρούνται στα κειμενικά είδη με το πέρασμα του χρόνου. Συγκεκριμένα, παρουσιάστηκαν μια διαφήμιση και ένα άρθρο αθλητικής ειδησεογραφίας που όμως προορίζονταν για ψηφιακή δημοσίευση και γι' αυτό οι μαθητές είχαν ενσωματώσει φωτογραφίες, βίντεο και υπερσυνδέσεις. Συζητήθηκαν ξανά ζητήματα που είχαν να κάνουν με την έντονη παρουσία της πολυτροπικότητας και της πολυμεσικότητας στην εποχή μας. Μέσω αυτής της συζήτησης επιχειρήθηκε να αποκτήσουν οι μαθητές αντίληψη της ιστορικότητας κάθε κειμενικού είδους και των συμβάσεων που το χαρακτηρίζουν. Επιδιώχθηκε, δηλαδή, να συνειδητοποιήσουν ότι τα κειμενικά είδη δεν είναι άχρονες κατηγορίες που μένουν αναλλοίωτες στον χρόνο, αλλά κατασκευές που καθορίζονται από την ιστορική στιγμή στην οποία συντίθενται και υπόκεινται σε αλλαγές και μεταμορφώσεις στο πέρασμα του χρόνου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι διδακτικές πρακτικές που χρησιμοποιήθηκαν στην ανά χείρας εφαρμογή ήταν κατά βάση η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία, η κατευθυνόμενη από τον εκπαιδευτικό συζήτηση και η χρήση του wiki.

Η επιλογή της συνεργασίας των μαθητών σε ομάδες στηρίχθηκε στην πεποίθηση ότι μέσω της αλληλεπίδρασης και της σύμπραξης οι μαθητές οδηγούνται με πιο ουσιαστικό και γόνιμο τρόπο στη γνώση και την απόκτηση δεξιοτήτων. Πέρα από αυτά, επιδιώχθηκε η καλλιέργεια της δεξιότητας της συνεργασίας και της αυτενέργειας. Η εφαρμογή κινήθηκε στο πλαίσιο της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, καθώς η κάθε ομάδα ακολούθησε τη δική της διαδρομή και συνέθεσε τα δικά της κείμενα. Στο συγκεκριμένο σενάριο η από κοινού συγγραφή στο Wiki των κειμένων που αποτέλεσαν τα «Στοιχεία για τη δεκαετία του 2010» ανέδειξε τη συνεργατική γραφή ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ψηφιακής πραγματικότητας.

Η κατευθυνόμενη συζήτηση επιλέχθηκε στα σημεία που παρουσίαζαν κάποια ιδιαίτερη δυσκολία, για παράδειγμα στα σχετικά με τη λογοτεχνικότητα του κειμένου του Βαλτινού. Οι συγκεκριμένες συζητήσεις επιδιώχθηκε να μην εκληφθούν ως προσπάθειες του εκπαιδευτικού να μεταδώσει τις σωστές πληροφορίες στους μαθητές, αλλά ως αφορμές για προβληματισμό πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, στον βαθμό που το επέτρεπαν η ηλικία και το γνωστικό επίπεδο των μαθητών. Στόχος δεν ήταν να οδηγηθεί η τάξη σε ένα ολοκληρωμένο και οριστικό συμπέρασμα, αλλά να τεθούν τα ερωτήματα και να παραμείνουν ενδεχομένως ανοιχτά προς διερεύνηση στο μέλλον.

Μέσω των παραπάνω διδακτικών πρακτικών επιτεύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι δύο βασικοί στόχοι του σεναρίου που ήταν: i) η εξοικείωση των μαθητών με ένα ιδιαίτερο κείμενο της νεοελληνικής λογοτεχνίας που υπονομεύει τις καθιερωμένες συμβάσεις του μυθιστορήματος και τις συνακόλουθες αναγνωστικές μας προσδοκίες και ii) η κατανόηση της ιστορικότητας των κειμενικών ειδών και των συμβάσεών τους.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αγγελάκος, Κ., Κατσαρού Ε. & Μαγγανά Α. (2006). *Νεοελληνική Γλώσσα, Α' Γυμνασίου, Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.7.

Αλεξιάδου, Θ. (2010). Στοιχεία ταυτότητας της δεκαετίας του '60. Αλληλεπίδραση ιδιωτικού και δημόσιου στο μυθιστόρημα του Θ. Βαλτινού. Στο *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (EENS), Πανεπιστήμιο Γρανάδας. Ανακτήθηκε στις 6 Φεβρουαρίου 2016 από τη διεύθυνση:

http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Alexiadou_Theodouli.pdf

Βαλτινός, Θ. (1992) *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60*. Αθήνα: Άγρα.

Κουτσογιάννης, Δ. & Παυλίδου Μ. (2012). Μελέτη για τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή σεναρίων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: για διαθεματικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της ζώνης φιλολογικών μαθημάτων και με άλλα γνωστικά αντικείμενα, για ημιτυπικές και άτυπες σχολικές πρακτικές, με διαδραστικούς πίνακες και φορητούς υπολογιστές. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, σ. 25. Ανακτήθηκε στις 6 Φεβρουαρίου 2016 από τη διεύθυνση:

http://www.greeklanguage.gr/sites/default/files/digital_school/melete_gi_a_ta_diathematika_senaria_koutsogiannes-paulidou.pdf

Κυριακίδη, Ε. (2008) Κειμενικά είδη και γλωσσική διδασκαλία: Θεωρητικό υπόβαθρο. Στο 10ο Παγκύπριο Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρίας Κύπρου με θέμα: "Ποιότητα στην Εκπαίδευση: Έρευνα και Διδασκαλία, 6-7 Ιουνίου 2008, Λευκωσία, σ. 596. Ανακτήθηκε στις 6 Φεβρουαρίου 2016 από τη διεύθυνση:

http://www.pek.org.cy/Proceedings_2008/pdf/i4.pdf

Μητσιοπούλου, Β. (2000). Κείμενο και κειμενικό είδος. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Ανακτήθηκε στις 6 Φεβρουαρίου 2016 από τη διεύθυνση:

http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/discourse/1_2/index.html

Μπρισίμη-Μαράκη, Ρ. (2000). Ένας αιώνας Ελλάδα. Μια διαφορετική προσέγγιση στη σχολική ιστορία. Αθήνα: Καστανιώτης.